

УДК 323.1

Базові положення теорії націоналізму

Мирослав Беззуб'як,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інститут світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

Статтю присвячено теоретико-методологічним аспектам дослідження історичного явища націоналізму. Визначено місце теорії націоналізму в рамках політичної теорії. Виокремлено сім базових положень теорії націоналізму, які визначають її пізнавальний потенціал, тобто когнітивну спроможність аналізувати, інтерпретувати, прогнозувати. Політична теорія визначається як система концептуальних відповідей на різні історичні виклики.

Ключові слова: націоналізм, політична теорія, теорія націоналізму, держава, нація, етнос.

The article is devoted to the theoretical and methodological aspects of study of the nationalism as a historical phenomenon. Place of theory of nationalism within the political theory is defined. Seven basic assumptions of the theory of nationalism which define its cognitive potential (the cognitive ability to analyze, interpret, predict) were singled out. Political theory is defined as a system of conceptual responses to various historical challenges.

Keywords: nationalism, political theory, theory of nationalism, state, nation, ethnoses.

Стаття посвячена теоретико-методологічним аспектам дослідження явлення націоналізму. Определено место теорії націоналізму в рамках політичної теорії. Выделено семь базовых положений теорії націоналізму, которые определяют ее познавательный потенциал, то есть когнитивную способность анализировать, интерпретировать, прогнозировать. Политическая теория определяется как система концептуальных ответов на различные вызовы истории.

Ключевые слова: национализм, политическая теория, теория национализма, государство, нация, этнос.

Політична теорія покликана аналізувати, пояснювати, прогнозувати. Тому її не слід вважати простою відповіддю на ті чи інші події й явища. В такому випадку, йшлося б про звичайне коментування. Справжня теорія повинна існувати значно довше від емпіричних обставин, що зумовили її появу. Власне кажучи, саме тривалість в історичному часі є одним з важливих підтверджень „істинності” певної теоретичної будови. Йдеться про спроможність теорії відповідати на нові емпіричні виклики, водночас поглиблюючи розуміння подій та явищ минулого, тобто про її ефективність у сферах аналізу, інтерпретації, прогнозування. Тут дається визнаки, тобто концептуалізується, взаємозв'язок політичної теорії з історією. Людина політична мислить в історії і мислить історію, однак саме остання своєю об'єктивною неблаганністю визначає чи утримувати ці думки у собі, чи ж викинути їх на своє (історії) звалище.

Теорія націоналізму може вважатися підгалуззю політичної теорії. Звісно, йдеться лише про один з можливих поділів. Ця теорія націоналізму могла б бути розподіленою між іншими підгалуззями в рамках інших галузевих поділів інших систем знань про політику (зокрема політичної науки). Крім того, слід враховувати суттєву міждисциплінарність системних уявлень про націоналізм, котрий, як історичне явище, стосується

всіх сфер суспільного життя – політики, економіки, культури, права, трансформуючи ці сфери в процесі свого глобального розповсюдження. Тож і вивчати його належить засобами різних суспільних наук та на ґрунті різних ціннісних і пізнавальних систем. Водночас, будь-яке всеосяжне історичне явище передусім віднаходить свій прояв саме у сфері політики, як сфері конфлікту й діалогу інтересів суспільств, держав, соціальних груп та індивідів. Тож і віднесення теорії націоналізму до царини політичної теорії є цілком доцільним.

Політичній теорії притаманна складна й багатомірна будова, яка може видозмінюватись під впливом багатьох факторів та описуватись в багатьох альтернативних концептуальних формах. Загалом, політична теорія дещо ширша від політичної науки і політичної філософії та включає надзвичайно важливий ідейно-історичний аспект, тобто аспект історії політичних вчень. Взаємозв'язок політичної теорії та історії особливо тісний. Тому, одним з головних структуротворчих факторів цієї форми політичного теоретизування можуть вважатися нові історичні події й явища. Інакше кажучи, кожен новий емпіричний виклик історії модифікує внутрішню будову політичної теорії. Тож і поява націоналізму на історичній арені спричинила появу в рамках політико-історичного дискурсу відповідної підгалузі – теорії націоналізму. У цьому сенсі, політична теорія може вважатися системою концептуальних відповідей на історичні виклики, а теорія націоналізму – однією з таких відповідей. Подібно, відповіддю на глобальні процеси демократизації стала теорія демократії.

Теорія націоналізму є концептуалізацією історичного явища націоналізму. Йдеться про систему уявлень, яка абстрактно репрезентує відповідний історичний феномен. Теорія націоналізму має власну будову, яка складається з послідовності базових положень. Кожне з цих положень є водночас постулатом (постулатами), пізнавальною схемою (схемами), проблемними питаннями (дихотоміями) і тематичними спрямуваннями. У своїй сукупності базові положення постають теоретичною відповіддю на емпіричний виклик націоналізму – його концептуалізацією. Вони дають можливість адекватно зрозуміти це історичне явище і соціальну силу, інтерпретувати його історію, аналізувати сучасний стан, прогнозувати майбутнє.

Перше базове положення теорії націоналізму стосується його еволюції, тобто бачення історичних витоків та історичних перспектив. Йдеться про ступінь тотожності етносу й нації, про характер взаємозв'язку між цими двома різновидами соціальних систем, про взаємовідношення націоналізму етнічного й націоналізму політичного. Проблематика співвідношення етнічного й національного доволі складна й суперечлива. Саме з цієї проблематики і випливає відомий в теорії націоналізму поділ на праймодіалістів і модерністів. Перші вважають, що нації існують одвіку, стверджуючи майже цілковиту тотожність етносу й нації, а отже етнічного й політичного націоналізму. На думку других, нації

постають породженням відносно недавніх історичних часів – періоду започаткованого Промисловою, Американською і Великою французькою революціями. Згідно з цим поглядом, саме капіталізм породив нації, які до того часу існували в „етно-ембріональній” формі. Безумовно, обидві точки зору не позбавлені сенсу, адже жодне національне суспільство не може не мати хоча б якогось етнічного попередника. На роль „чистих”, тобто „безетнічних”, націй можуть претендувати хіба що окремі „заокеанські” переселенські суспільства. Втім, вони також компонується етнічними групами, в них також існують міжетнічні конфлікти, їм також притаманне мовне й етнокультурне розмаїття.

Нація як така і етнос як такий – це ідеальні типи, котрі в реальному політичному та історичному житті ніколи не існували. Тому політична теорія лише конструює ці суто теоретичні моделі, зосереджуючись переважно на характерові взаємозв'язку між ними. Сам цей взаємозв'язок є еволюційним, оскільки нація історично випливає з етносу, а націоналістичний рух це процес переходу з етнічного стану в стан національний. Тому й рішення може бути винятково діалектичне: кожна нація етнічна (більшою чи меншою мірою), а етнос національний (принаймні потенційно). Мова може йти лише про різні структурні пропорції, в яких співвідносяться етнічні й національні елементи – про нації з більшою або меншою етнічною домішкою, про більш або менш тісний зв'язок національних суспільств зі своїми етнічними попередниками. Варто окремо наголосити на тому, що аргументи модерністів у цілому не позбавлені сенсу, оскільки націоналізм приходить в історію разом з появою масових, ринкових, демократичних суспільств. Він постає формою, покликаною впорядкувати ці суспільства [1, с. 73]. Повноцінний націоналізм в строкатих, ієрархічних, станових (зокрема феодальних) суспільствах навряд чи можливий. Зокрема, націоналіст є одним з найбільш послідовних опонентів елітариста.

Еволюційний взаємозв'язок між етносом і нацією не слід розуміти лінійно та односторонньо. Він цілком може бути і зворотнім. Йдеться про, поки що гіпотетичну, ситуацію деволуції нації до стану етносу, тобто про зворотнє згорнення нації в етнос. Подібна ситуація є вкрай загрозливою, адже міжетнічним відносинам властива суттєва конфліктогенність. Натомість, відносини між націями, хоча й вони також не позбавлені конфліктності, створюють кращі передумови досягнення політичної стабільності в рамках відносин між національними державами. Крім того, деволуція, тобто зворотнє еволюції структурне згорнення, нації до стану етносу може автоматично спричинити втрату всіх тих здобутків, які приносить із собою націоналізм. Серед цих здобутків: розвинений національний ринок, національна демократія, національна держава. Плутана й строката етнічна мозаїка навряд чи буде кращою від структурованих відносин між розвиненими націями та їх державами.

Друге базове положення теорії націоналізму стосується культурної (ширше – ціннісно-духовної) природи цього історичного явища та

соціальної сили. Зокрема, йдеться про роль символів у творенні націй та їх держав [2, с. 47]. Справді, роль символічних будов є надзвичайно важливою в конструюванні нації (згідно з думками більшості теоретиків націоналізму, саме про конструювання і йдеться). Доволі часто, тексти з цієї підгалузі політичної теорії нагадують літературознавчі дослідження, зайвий раз підтверджуючи роль поетів та митців у творенні національних суспільств. Водночас, цю роль не варто перебільшувати, адже зазвичай вона є відповіддю на жорсткі виклики політики, економіки, історії. Прихід мас до політичного та економічного життя, тобто поява суспільств масової політичної й економічної участі, неминуче породжує потребу в їх внутрішньому об'єднанні і згуртуванні. Одним зі шляхів такого об'єднання й згуртування є вироблення колективних символів, а націоналізм – їх потужне й надійне джерело. Тож і природа його духовна та ціннісно-культурна. Націоналізм є духовно-культурною силою, покликаною об'єднати й згуртувати масові суспільства. Національне суспільство історично заступає суспільство феодальне – строкате (в тому числі етнічно), ієрархічне, елітаристське. Тому й націоналізм слід вважати гомогенізуючою силою, яка шляхом вироблення й застосування символічних конструктів робить різномірні донаціональні суспільства національно однорідними.

Націоналізм засобом культури змінює політику й економіку. Він ціннісно-духовний за своєю природою. Через те, питання цінностей є настільки важливим у розумінні й практикуванні націоналізму [3, с. 14]. Водночас, його не варто уподібнювати простим ідеологіям. Передусім, йдеться про глобальні ідеології – лібералізм, комунізм, фашизм, консерватизм. Щодо цих глобальних ціннісних формацій, ставлення націоналізму є водночас індивідуальним та інструменталістським. Інакше кажучи, націоналізму байдуже, які ідеологеми використовувати задля досягнення своїх цілей. Останні ж диктуються його базовими цінностями – рівність, державність, максимально високий статус національної держави в міжнародних відносинах. Для націоналіста, всі ці ідейні будови й ціннісні системи підпорядковані саме реалізації трьох головних цінностей націоналізму.

Третє базове положення теорії націоналізму стосується його універсалістського характеру. В рамках зазначеного положення, вирішується питання поширеності націоналізму та придатності для різних народів світу. Чимало критиків цього історичного явища й соціальної сили вважають його геополітично та цивілізаційно обмеженим, тобто таким, що мало підходить більшості народів та країн світу. Націоналізм має етнічне походження, а тому може справляти враження сили, що спрацьовує на роз'єднання й ізоляцію. Це пов'язано з тим, що кожна система етнічних цінностей є своєрідною і мало подібною до інших етнічних систем. Крім того, націоналізм виник і сформувався в Європі, що може породити думку стосовно його виняткової придатності для європейських

народів. Тут слід зауважити, що кожна людина також є своєрідною в антропологічному, психологічному і духовному сенсах. Однак, це не може слугувати аргументом проти концепції прав людини. В своїй основі, будь-яке суспільство містить два структурних елементи – формально-нормативний та реально-історичний. Ці елементи накладаються, однак, у різних соціумах, рівень їх взаємного проникнення відрізняється. Подібно й націоналізм інтегрований до реально-історичного життя певних суспільств різною мірою.

Універсальність націоналізму, як форми соціальної організації, не виключає того, що він може цілковито прищепитися в одних суспільствах і лише частково в інших. Подібна універсальність передбачає глобальну поширеність, а не цілковиту придатність для всіх суспільств. Якоюсь мірою, націоналізм є більше глобальною трансформуючою силою, ніж універсальною формою соціальної організації. Він докорінно змінює життя окремих суспільств, роблячи їх або цілковито, або частково, національними. На користь універсальності націоналізму свідчить той історичний факт, що жодне сучасне суспільство не існує поза ним і мусить враховувати цей фактор у своєму політичному та економічному житті. Доволі часто націоналізм як такий заперечується конкретним націоналізмом. Стосовно аргументу щодо цілковито європейського походження й придатності націоналізму, слід зауважити, що це ж саме походження має значна частина матеріальних і культурних цінностей людства. Зокрема, мало хто, окрім заскоружлих реакціонерів, може говорити про непридатність для всього людства сучасної науки, яка виникла і сформувалася в Європі.

Четверте базове положення теорії націоналізму стосується уявлень про це історичне явище й соціальну силу глобального масштабу як про джерело влади й конфліктів. Питання конфліктогенності націоналізму є вкрай гострим, адже доволі часто саме його звинувачують у спричиненні розколів та підриві стабільності й миру, змальовуючи, пропагандистськими засобами, якоюсь демонічною руйнівною силою. Націоналізм перетворився на важливий фактор політичного життя людства, оскільки став потужним генератором владних ресурсів, а влада, як відомо, є головним предметом, засобом і метою політичної взаємодії. Національні почуття об'єднують і згуртовують суспільство, багаторазово перемножуючи його владний потенціал силою колективної солідарності. Ідея щодо якоїсь особливої конфліктогенності міжнаціональних відносин безпосередньо впливає з політичної потужності та історичної ролі націоналізму. Власне, це в людській природі – боятися будь-якого джерела сили. Страхи пов'язані з націоналізмом є просто страхами і не більше. Подібним чином бояться блискавок, хоча й вони вбивають не так вже й багато людей, принаймні, значно менше, ніж їх гине в дорожньо-транспортних пригодах. Кількість жертв різноманітних соціальних лих і природних катастроф значно перевищує кількість жертв міжнаціональних конфліктів. Крім того, слід зауважити, що міжетнічні відносини значно конфліктогенніші

ніж відносини між націями. Тож і націоналізм є, переважно, силою впорядковуючою, а не руйнівною.

П'яте базове положення теорії націоналізму стосується його державоцентричного характеру. Однією із суперечностей та проблемних питань, що випливають з цього положення є проблема співвідношення етнічного та політичного націоналізму, котру ширше слід розуміти як проблему співвідношення ірраціонально-органічних та раціонально-інституційних елементів формування націй та їх держав. Справа націоналізму, як і будь-яка інша справа, мусить містити в собі певні рубіжні моменти. Для націоналізму таким моментом є розбудова власної держави. Саме питання державності є головною ідентифікуючою ознакою, що дає можливість відрізнити націоналізм від різноманітних етнічних рухів. Загалом, якби не існувало прагнення створити власну державу, то не існувало б і націоналізму. У вузькому розумінні, він може визначатися як рух певної етнічної групи за створення власної держави, яка, в процесі цього руху, стає повноцінною нацією. Держава, сама по собі, є досить раціональною соціальною організацією, хоча легітимізуватись вона може в різні, навіть найірраціональніші, способи. Тож державність, якщо її підтримано та легітимовано національними символами й почуттями, зміцніє та розширить базу лояльності.

Шосте базове положення теорії націоналізму стосується різновидів цього історичного явища й соціальної сили. Подібно тому як головним доказом існування окремої мови є наявність в її рамках різних діалектів, так й існування націоналізму, як цілісного історичного явища, підтверджується наявністю його різновидів. Загалом, виокремлюються чотири типи націоналізму: державницький, культурний, ідеологічний, східний (модернізаційний) [4, с. 153]. Цих типів може бути і більше, головним залишається сама можливість типологізації, яка засвідчує цілковиту вкоріненість цього історичного явища в соціальній реальності. Інакше кажучи, розмаїття форм певного історичного явища свідчить на користь його суспільної повноцінності та укоріненості в історії.

Існування різних типів націоналізму передбачає різні типи взаємовідносин національної держави й національного суспільства, котрі можуть доповнювати одне одного, компенсуючи свої вади (національна держава розвиває національне суспільство або ж національне суспільство розвиває національну державу), а можуть і перебувати в конфлікті (йдеться про різні випадки денационалізації та національної зради). Творення націй і національних держав відбувається в різних історичних контекстах. Тож і націоналізм, як соціальна сила, що це творення здійснює, може набувати різних форм. Водночас, слід враховувати структурний потенціал самого історичного явища, котрий буває більшим або меншим, тобто містить у собі більшу або меншу кількість можливих форм самого себе.

Сьоме теоретичне положення теорії націоналізму стосується ціннісних та організаційних альтернатив цьому історичному явищу й соціальній силі. Націоналізм є історичним явищем, тобто явищем минулим, яке виникло в історії і свого часу відійде в минуле. Крім того, нації та національна ідентичність не єдині форми групової організації та ідентифікації в сучасному суспільному житті. Націоналізм виник і розгортався у складному соціальному середовищі, накладаючись та взаємодіючи з іншими організаційними й ціннісними елементами суспільних відносин. Зокрема, важливі теоретичні та практичні імплікації містить у собі проблематика взаємовідношення націй і класів, національної і класової ідентичності. Особливо це питання загострилось за часів біполярності, хоча актуальності набуло одразу після Великої французької революції. Нині питання співвідношення класового й національного зберігає своє значення, залишаючись відкритим [5, с. 98]. В критичних історичних ситуаціях, коли людина політична постає перед необхідністю вибору, вона неминує звертається до ієрархії пріоритетів, які скеровують її діяльність в суспільному житті. „Що обере ця людина і вірність якій соціальній групі – національній, релігійній (цивілізаційній), класовій, становій, професійній тощо – вона збереже?” Відповідь на це питання може бути як радикальною й одномірною, так і складною й компромісною.

Відомо, що радикальні рішення призводять до радикальних наслідків. Подібні безкомпромісні рішення зазвичай приймаються у вкрай конфліктних ситуаціях, загострюючи протистояння, поглиблюючи розколи, породжуючи нові конфлікти. Звичайно, бувають порогові політичні становища, коли компроміс і неможливий, і неприпустимий. Однак, умироутворююча логіка політичного життя, зумовлена його комплексністю, спонукає до компромісів та нейтралізує будь-який радикалізм. Тому, людина-політична навряд чи здатна зректись хоча б одного аспекту своєї багатомірної ідентичності. Йдеться про ситуацію „перехресної лояльності”, коли будь-який індивідуальний суб'єкт суспільних відносин водночас належить до різних соціальних груп, зберігаючи більший або менший ступінь лояльності кожній з них. Подібне „структурне розташування” робить людину політичну більш миролюбною і схильною до компромісів, спонукаючи балансувати між різними ціннісними, стратифікаційними, інституційними елементами свого суспільного середовища. Інакше й не може бути, адже нині у світі просто не існує безкласових національних суспільств, позанаціональних стратифікаційних ієрархій чи цивілізаційних (релігійних) формацій, які б не склалися з представників різних націй.

Безперечно, існують критичні історичні ситуації, в яких вибір слід робити на користь одного з аспектів свого складного соціального середовища і своєї комплексної ідентичності. Проте, подібний вибір не передбачає цілковитого зречення решти аспектів середовища й ідентичності. В разі такого зречення, формується одномірна людина – ідеальний член

тоталітарного суспільства і об'єкт тоталітарних маніпуляцій. Тому повноцінна й розвинена особистість завжди багатомірна. В ній більш або менш гармонійно поєднані національна, класова, цивілізаційна (релігійна) ідентичності. Причому, чим більше таких ідентичностей і чим гармонійніше вони поєднуються, тим більш гармонійною і розвинутою може вважатись сама особистість. Подібно й з національною ідентичністю. Вона також багатомірна і komponується елементами, кількість яких постійно зростає, вимагаючи дедалі більших і більших зусиль від тих, хто прагне зберегти свою національну належність. Підхід в рамках котрого цю належність намагаються визначити якимось одним фактором, наприклад мовним чи територіальним, є доволі вузьким. У разі сповідування цього підходу, звужується база лояльності певної національної держави та коло солідарності відповідної їй нації.

Національна належність передбачає набір певних ідентифікуючих ознак, який, до того ж, постійно зростає. Тому й віднести себе до певної нації в попередні історичні епохи було легше ніж зараз. У наш час, національна самоідентифікація вимагає важкої духовної роботи, постійної самооцінки та співвіднесення себе з різними елементами свого соціального середовища. Нині той, хто категорично і безапеляційно заявляє – „я націоналіст” – може помилитись і виявитись кимось іншим. Крім того, бути тільки націоналістом неможливо. Особливо це стосується європейця культурного, в духовному устрої котрого національна й цивілізаційна належність взаємопов'язані. Інакше кажучи, у Європі не можна не бути, принаймні якоюсь мірою, націоналістом, а з іншого боку, належність до певної європейської нації передбачає причетність до наднаціональних (космополітичних й універсальних) цінностей європейської цивілізації. Саме в Європі протиставлення національної й цивілізаційної ідентичності виглядає штучним.

Література:

1. **Гелнер Е.** Нації та націоналізм / Ернест Гелнер пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 192 с.
2. **Гібернау М.** Ідентичність націй / Монсерат Гібернау ; пер. П. Тарашук. – К. : Темпора, 2012. – 304 с.
3. **Кедури Э.** Национализм / Эли Кедури ; пер. с англ. А. А. Новохатько. – 4-е изд., расш. – СПб. : Алетейя, 2010. – 136 с.
4. **Андерсон Б.** Воображаемые сообщества : размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон ; пер. с англ. В. Г. Николаева. – М. : КАНОН-пресс-Ц : Кучково поле, 2001. – 288 с.

5. **Валлерстайн И.** Конструирование народа : раса, нация, этническая группа / И. Валлерстайн // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Этьен Балибар, Иммануил Валлерстайн ; [пер. с фр. А. Кефал, П. Хицкий ; под ред. О. Никифорова, П. Хицкого]. – М. : Логос, 2004. – С. 83-102.